

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Άτομο και ιστορική αλλαγή

Σε ποιο βαθμό καθορίστηκε ο ταραχώδης 20ός αιώνας της Ευρώπης από τις ενέργειες των πολιτικών ηγετών; «Διαμόρφωσαν» οι ηγέτες αυτοί τον 20ό αιώνα της Ευρώπης; Ή διαμορφώθηκαν οι ίδιοι απ' αυτόν; Τα ζητήματα αυτά είναι μέρος ενός ευρύτερου ζητήματος: πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος του ατόμου στη δημιουργία της Ιστορίας; Μπορεί να αλλάξει ριζικά την πορεία της; Ή μήπως εκτρέπει μόνο προσωρινά τη ροή της; Συχνά υποθέτουμε ενστικτωδώς και χωρίς πολλή σκέψη ότι οι πολιτικοί ηγέτες ήταν λίγο πολύ προσωπικά υπεύθυνοι –κάποιες φορές μάλιστα ακόμα και αποκλειστικά– για το μονοπάτι που ακολούθησε η Ιστορία. Πώς όμως και γιατί βρέθηκαν σε θέση να ενεργήσουν όπως ενήργησαν; Τι περιορισμούς είχαν να αντιμετωπίσουν; Ποιες πιέσεις υπέστησαν; Ποια στήριξη ή αντίθεση χρωμάτισε τις πράξεις τους; Σε ποιες συνθήκες λειτούργησαν καλύτερα οι ηγέτες πολύ διαφορετικών μεταξύ τους πολιτικών συστημάτων; Και πόσο σημαντικός ήταν ο ρόλος της προσωπικότητας; Σε ποιο βαθμό επηρέασε, ή και καθόρισε, τη λήψη κρίσιμων αποφάσεων; Και σε ποιο βαθμό έφεραν οι πολιτικοί ηγέτες αυτοπροσώπως σε πέρας τις αλλαγές που πρέσβευαν, παίρνοντας ελεύθερα τις σχετικές αποφάσεις; Τα ερωτήματα αυτά αφορούν τόσο τους δημοκρατικούς όσο και τους αυταρχικούς ηγέτες.¹

Το ζήτημα του αντίκτυπου του ατόμου στην ιστορική αλλαγή έχει απασχολήσει συχνά και επανειλημμένα τους ιστορικούς² – και όχι μόνο: ο Λέον Τολστόι αφιέρωσε πολλές σελίδες του επικού του μυθιστορήματος *Πόλεμος και Ειρήνη* (που εκδόθηκε το 1869) στη φιλοσοφική αναζήτηση του ρόλου που παίζει η προσωπική βούληση στη διαμόρφωση των ιστορικών γεγονότων, προσπαθώντας να αντικρούσει την ιδέα ότι αυτά καθορίζονται από τους «μεγάλους άντρες» και δίνοντας, αντίθετα, έμφαση στο «πεπρωμένο».³ Το ζήτημα αυτό βρίσκεται κοντά στο επίκεντρο της ιστορικής έρευνας από τότε που η μελέτη της Ιστορίας αποτέλεσε ξεχωριστό ακαδημαϊκό κλάδο, κατά τον 19ο αιώνα. Παρότι όμως έχει τεθεί αρκετές φορές ως ζήτημα θεωρητικό ή φιλοσοφικό, ελάχιστοι έχουν αποπειραθεί να το απαντήσουν άμεσα και εμπειρικά.

Τη δεκαετία του 1970 ο Γερμανός ιστορικός Ιμάνουελ Γκάις μελέτησε τον ρόλο της προσωπικότητας αναφορικά με τη Γερμανία, όπου στο μεταξύ είχε αναπτυχθεί μια ισχυρή αποστροφή για την προσωποποιημένη Ιστορία. Η αποστροφή αυτή ήταν εν μέρει αντίδραση σε μια παλαιότερη παράδοση της γερμανικής ιστοριογραφίας, η οποία εξήρε τον ρόλο που έπαιξαν άτομα με ισχύ και όραμα στη διαμόρφωση της μοίρας της Γερμανίας. Κυρίως όμως ήταν απόρριψη του πρόσφατου ιστορικού ολέθρου που, τόσο σιωπηρά όσο και ρητά, είχε θεωρηθεί ευθύνη ενός και μόνου ανθρώπου, του Αδόλφου Χίτλερ. Η προσωποκεντρική θεώρηση της ιστορίας του Τρίτου Ράιχ, το οποίο απέδιδε κάθε «επίτευγμα» στο «μεγαλείο» του Ηγέτη, και η αντιστροφή της τάσης αυτής μετά το 1945, καθώς η χώρα πάσχιζε απεγνωσμένα να μετακυλίσει προσωπικά και αποκλειστικά στον Χίτλερ την ευθύνη για την καταστροφή, μετατράπηκαν τη δεκαετία του 1960 σε μια σχεδόν απόλυτη παραγνώριση του ρόλου της προσωπικότητας στην Ιστορία. Αυτό ίσχυσε τόσο στη Δυτική Γερμανία, όπου κυριάρχησε η μορφή της δομικής Ιστορίας, όσο και στην Ανατολική, με ακραίο μάλιστα τρόπο, δεδομένης της μαρξιστικής-λενινιστικής έμφασης στην πρωτοκαθεδρία της οικονομίας. Ο Γκάις αναζήτησε μια μέση οδό ανάμεσα στην υπερτίμηση και στην απόρριψη του ρόλου του ατόμου, χωρίς όμως να προχωρήσει πέρα από –όχι ιδιαίτερα δι-
 αυγείς– γενικολογίες. «Η σημαντική προσωπικότητα», αποφάνθηκε, «δεν δημιουρ-
 γεί Ιστορία, αλλά της επιτρέπει να γίνει πιο αναγνωρίσιμη διαμέσου της ατο-
 μικότητας [...] Στην καλύτερη περίπτωση, μια μεγάλη προσωπικότητα αφήνει τη σφραγίδα της στην εποχή της». Τότε, πρόσθεσε, το ερώτημα για τον ρόλο της (μεγάλης) προσωπικότητας στην Ιστορία οδηγεί «αναπόφευκτα στο ζήτημα των κοινωνικών, δηλαδή των συλλογικών, δυνατοτήτων και περιορισμών, στο ζήτημα της ελευθερίας και του εξαναγκασμού της ανθρώπινης ύπαρξής μας».⁴

Η ισχυρή έμφαση που δόθηκε στους δομικούς παράγοντες της ιστορικής αλλαγής και η αντίστοιχη μείωση της σημασίας του ρόλου του ατόμου σήμαιναν ότι, για καιρό, οι βιογραφίες, ένα τυπικό εργαλείο της αγγλοαμερικανικής ιστοριογραφικής παράδοσης, δεν χρησιμοποιήθηκαν στη Γερμανία ως μέσο ερμηνείας του παρελθόντος. Αυτό όμως άρχισε να αλλάζει, τόσο στη Γερμανία όσο και αλλού, με την πτώση του Σιδηρού Παραπετάσματος. Η παρακμή της μαρξιστικής ακαδημαϊκής επιρροής που ακολούθησε την κατάρρευση του σοβιετικού μπλοκ και η διάδοση της νέας «πολιτισμικής Ιστορίας», που απέρριπτε κάθε «κεντρικό αφηγηματικό μύθο» ή μεγάλη θεωρία που δήπε την ιστορική αλλαγή, έφεραν μαζί τους έναν κατακερματισμό χωρίς διακριτά μοτίβα ή ανιχνεύσιμα βαθύτερα νοήματα, και ενθάρρυναν την εκ νέου εστίαση στη βούληση, στη δράση και στον αντίκτυπο του ατόμου. Η «γενική στροφή μακριά από το αφηρημένο και προς το συγκεκριμένο» θεωρείται ότι είχε αποτέλεσμα τη μετατόπιση της έμφασης «από το σύστημα και τη δομή στο υποκείμενο, στη μονάδα και στο άτομο».⁵

Καθώς πλησίαζε η νέα χιλιετία ένας από τους σπουδαιότερους ιστορικούς της Γερμανίας, ο Χανς-Πέτερ Σβαρτς, δημοσίευσε μία μακροσκελή και κομψογραμμένη «πινακοθήκη πορτρέτων» του 20ού αιώνα, έργο που πριν από μία γενιά κανείς στη χώρα δεν θα είχε διανοηθεί να γράψει. Μέσω της «τέχνης τού βιογραφικού δοκιμίου» ο Σβαρτς παρομοίασε το βιβλίο του με μια «περιήγηση στο μουσείο της Ιστορίας [...] όπου μπορεί κανείς να δει τα πορτρέτα των πιο ετερόκλητων μεγάλων φυσιογνωμιών του 20ού αιώνα: το πρόσωπο του αιώνα ως μία ακολουθία προσώπων». Αναγνώρισε ότι «ο παράγοντας της προσωπικότητας είναι μόνο ένας ανάμεσα σε πολλούς», για να προσθέσει: «Και πάλι όμως, ποιος θα τολμούσε να αμφισβητήσει τη σημασία του;»⁶

Η εικόνα της πολιτικής ηγεσίας βέβαια δεν είναι σε καμία περίπτωση στατική. Ακόμα και οι φανατικότεροι οπαδοί της σπάνια θα περιγράψουν τους σημερινούς «ισχυρούς ηγέτες» ως «ανθρώπους του πεπρωμένου» με «ηρωικά» χαρακτηριστικά, η δράση των οποίων σφράγισε τη μοίρα των εθνών τους, όπως συνέβη με τους πολιτικούς ηγέτες του 19ου αιώνα, όταν από το πνεύμα του ρομαντισμού της εποχής εκείνης γεννήθηκε η πίστη στον «Μεγάλο Άντρα».⁷ Σημαντικό ρόλο στη διάδοση αυτής της έννοιας έπαιξε η διάσημη σειρά έξι διαλέξεων που πραγματοποίησε ο Τόμας Καρλάιλ το 1840. Οι διαλέξεις αυτές, με τίτλο «Περί ηρώων, ηρωολατρείας και του ηρωικού στοιχείου στην Ιστορία», συνέβαλαν στην εγκαθίδρυση της ιστορικής προσέγγισης του «μεγάλου άντρα» (περί μεγάλων γυναικών, φυσικά, ούτε λόγος). Η Ιστορία, σύμφωνα με τον Καρλάιλ, «είναι κατά βάθος η Ιστορία των Μεγάλων Αντρών που την κατεργάστηκαν [...] Όλα όσα βλέπουμε ολοκληρωμένα στον κόσμο είναι πράγματι το χειροπιαστό αποτέλεσμα, η πρακτική υλοποίηση και ενσάρκωση των Ιδεών από τις οποίες εμφορούνταν οι Μεγάλοι Άντρες που στάλθηκαν στον κόσμο». Οι «Μεγάλοι Άντρες» ήταν, κατά την εκτίμηση του Καρλάιλ, απολύτως θετικές φυσιογνωμίες. Ένας «Μεγάλος Άντρας» δεν ήταν τίποτα λιγότερο από μια «ζωοδόχο πηγή φωτός, που μας κάνει να νιώθουμε καλά και ευχάριστα όταν στεκόμαστε δίπλα της [...] [πηγή] έμφυτης αυθεντικής ενόρασης, ανδρισμού και ηρωικής μεγαλοπρέπειας».⁸

Οι περισσότεροι «ήρωες» του Καρλάιλ προέρχονταν από τη θρησκεία (όπως ο Μωάμεθ και ο Λούθηρος) ή από τη λογοτεχνία (όπως ο Δάντης και ο Σαίξπηρ). Στην τελευταία διάλεξή του όμως στράφηκε στην πολιτική, και από εκεί ξεχώρισε τον Κρόμγουελ και τον Ναπολέοντα, που είχαν επαναφέρει την τάξη μετά το επαναστατικό χάος. «Στις επαναστατικές εποχές, όταν η ίδια η Βασιλεία φαντάζει νεκρή και καταρτημένη, ο Κρόμγουελ, ο Ναπολέον βγαίνουν ξανά εμπρός ως Βασιλείς», όπως το έθεσε.⁹ Ο «ήρωας» –ο «μεγάλος άντρας»– δημιουργεί την Ιστορία με τη δύναμη της βούλησής του: αυτό ήταν το υποδηλούμενο μήνυμα. Δεν είναι να απορεί κανείς που, έναν αιώνα αργότερα, ο Χίτλερ θαύμαζε μανιωδώς τον Καρλάιλ – ή που ο Καρλάιλ έχει πέσει σε ανυποληψία σήμερα.¹⁰

Ο Γιάκομπ Μπούρκχαρτ, ο επιφανής Ελβετός πολιτισμικός ιστορικός του 19ου αιώνα, ασχολήθηκε επίσης με την έννοια του «ιστορικού μεγαλείου», σε ένα δοκίμιό του που βασιζόταν σε κάποιες διαλέξεις που είχε κάνει το 1870 αλλά εκδόθηκαν μόλις το 1905, μετά τον θάνατό του. Αν και παραδέχτηκε ότι «το πραγματικό μεγαλείο είναι ένα μυστήριο», ισχυρίστηκε πως έχουμε «την ακαταμάχητη τάση να βλέπουμε ως μεγάλους τους ανθρώπους του παρελθόντος και του παρόντος που οι πράξεις τους καθορίζουν την ιδιαίτερη ύπαρξή μας».¹¹ Ο «μεγάλος άντρας», δήλωσε, ξεχώριζε επειδή ήταν μοναδικός και αναντικατάστατος.¹² Η κύρια έγνοια του Μπούρκχαρτ ήταν το «μεγαλείο» στην κουλτούρα (ιδίως στους καλλιτέχνες, στους ποιητές και στους φιλοσόφους) και στις μείζονες φυσιογνωμίες της θρησκείας (ξεχώρισε επίσης τον Μωάμεθ και τον Λούθηρο). Στην πολιτική σφαίρα προσπάθησε να κάνει έναν διαχωρισμό ανάμεσα στο «μεγαλείο» και στην «απλή ισχύ», αποφεύγοντας να χαρακτηρίσει «μεγάλους» αυτούς που περιέγραψε ως «απλώς ισχυρούς καταστροφείς» («die bloßen kräftigen Ruinierer»)¹³ Όσοι κατέστρεφαν χωρίς παράλληλα να δημιουργούν τίποτα έχαναν το δικαίωμα να χαρακτηριστούν «μεγάλοι». Για τον Μπούρκχαρτ «μεγάλοι άντρες» ήταν εκείνοι που μπορούσαν να αλλάξουν την Ιστορία απαλλάσσοντας την κοινωνία από τις «νεκρές μορφές ζωής».¹⁴ Στα μάτια του ο ορισμός του «μεγαλείου» ήταν κάτι περισσότερο από την άσκηση της προσωπικής βούλησης. Συνδεόταν μάλλον με το πώς η βούληση του ατόμου αντανakλούσε (ανάλογα με την οπτική γωνία) τη βούληση του Θεού, τη βούληση του έθνους του ή τη βούληση της εποχής του.¹⁵ Πώς θα οριζόταν κάτι τέτοιο δεν το διασαφήνισε.

Ο Καρλάιλ και ο Μπούρκχαρτ αναζήτησαν και οι δύο το «μεγαλείο» στην προσωπικότητα, αλλά οι ορισμοί που προσπάθησαν να του δώσουν ήταν ασαφείς. Ίσως κάποιος να μπορεί να καταλήξει σε έναν αντικειμενικό ορισμό της διάνοιας, και άρα του μεγαλείου, στα πεδία της τέχνης και του πολιτισμού. Ίσως να είναι αντικειμενικά σωστό να πει κανείς ότι ο Μιχαήλ Άγγελος, ο Μότσαρτ ή ο Σαίξπηρ ήταν «μεγάλοι» καλλιτέχνες, γιατί η αισθητική αξιολόγηση της διάνοιάς τους από τους ειδικούς και οι καλλιτεχνικές αρετές τους δείχνουν πόσο ξεπέρασε το έργο τους αυτό των συγχρόνων τους. Ο Μπούρκχαρτ ισχυρίστηκε ότι το μεγαλείο των καλλιτεχνών, των ποιητών και των φιλοσόφων έγκειται στην ικανότητά τους τόσο να αποδίδουν το πνεύμα της εποχής τους, όσο και να δημιουργούν ένα αθάνατο ερμηνευτικό εργαλείο που θα επιτρέπει στις επόμενες γενιές να το κατανοούν και αυτές.¹⁶ Σε ένα στενότερο επίπεδο, στο οποίο όμως τα επιτεύγματα μπορούν να μετρηθούν με ακρίβεια, είναι δυνατόν να μιλήσει κανείς και για μεγάλους αθλητές ή αθλήτριες, οι επιδόσεις των οποίων είναι αξεπέραστες. Αυτό όμως απέχει πολύ από το μεγαλείο στην πολιτική.

Η Λούσι Ράιαλ, ειδήμων στη σύγχρονη ιστορία της Ιταλίας, επανεξέτασε

πρόσφατα την έννοια του ιστορικού μεγαλείου, βλέποντάς το σαν ένα πολιτικό και πολιτισμικό κατασκεύασμα, μια προσέγγιση που εφάρμοσε στη βιογραφία της για τον Γκαριμπάλντι.¹⁷ «Τόσο για τους Ιταλούς όσο και για τους μη Ιταλούς», έγραψε, «ο Γκαριμπάλντι ήταν και παραμένει ο κατ' εξοχήν μεγάλος άντρας».¹⁸ Ξεκαθαρίζει όμως ότι πρόκειται για ένα κατασκεύασμα – μια «επινόηση» της ιταλικής κοινωνίας, στην οποία συνέβαλε αρκετά και ο ίδιος ο Γκαριμπάλντι. «Όταν ένας πολιτικός βιογράφος εξετάζει την έννοια του μεγαλείου», συμπεραίνει η Ράιαλ, «μπορεί να ανακαλύψει τις διαδικασίες με τις οποίες το μεγαλείο αποδόθηκε, χειραγωγήθηκε και χρησιμοποιήθηκε, και έτσι να καταλήξει σε μια εξήγηση της ανάγκης που έχουμε για ήρωες».¹⁹ Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι αξίζει τον κόπο να ερευνήσουμε τους λόγους για τους οποίους οι κοινωνίες –ή τμήματά τους– είναι πρόθυμες ανά περιόδους να ανακηρύξουν «μεγάλους» τους πολιτικούς ηγέτες τους (χωρίς βέβαια οι τελευταίοι να έχουν λόγους να προβάλουν αντιρρήσεις). Και είναι προφανώς σημαντικό να καταλάβουμε πώς τα καθεστώτα χειραγώγησαν και εκμεταλλεύτηκαν τέτοιες απόψεις. Όταν όμως εξετάζουμε τις συνθήκες υπό τις οποίες δημιουργούνται και αναπτύσσονται κινήματα προσωπολατρίας, αφήνουμε ανοιχτό το ερώτημα αν, και σύμφωνα με ποια κριτήρια, ένας συγκεκριμένος πολιτικός ηγέτης μπορεί πράγματι να χαρακτηριστεί «μεγάλος».

Στη σφαίρα της πολιτικής, η προσπάθεια εύρεσης ενός αντικειμενικού ορισμού για το «μεγαλείο» μου φαίνεται σε τελική ανάλυση μάταιη. Ποια κριτήρια πρέπει να χρησιμοποιήσουμε; Ο Μπούρκχαρτ χαρακτήρισε πρόθυμα «μεγάλο» τον Τζένγκις Χαν, γιατί μετέτρεψε τον λαό του από νομάδες σε «παγκόσμιους κατακτητές». Απέφυγε όμως να κρίνει «μεγάλο» και τον διάδοχό του, τον Ταμερλάνο, τον οποίο κατέκρινε ως έναν «ισχυρό καταστροφέα», που άφησε τους Μογγόλους σε χειρότερη κατάσταση απ' αυτή στην οποία τους βρήκε. Μπορούμε να δούμε αυτή τη διάκριση ως κάτι περισσότερο από μία απλή υποκειμενική κρίση; Και οι δύο ηγέτες έσπειραν τον τρόπο καθώς οι στρατιές τους κατακτούσαν τεράστιες εκτάσεις και άφηναν αμέτρητες χιλιάδες πτώματα στο πέρασμά τους. Από ηθικής πλευράς και οι δύο ήταν εξίσου αποκρουστικά παραδείγματα της βαρβαρότητας χωρίς όρια. Ο Μπούρκχαρτ δεν έλαβε υπόψη του την ηθική διάσταση όταν αξιολογούσε το «μεγαλείο» τους. Αυτό μοιάζει να οφείλεται στην αποτελεσματικότητα των κατακτήσεών τους (όσον αφορά τους κατακτητές, όχι τους κατακτημένους). Το «μεγαλείο», επομένως, μοιάζει να εξαρτάται και αυτό από την οπτική γωνία του παρατηρητή. Και, εν πάση περιπτώσει, το να κρίνουμε τον Τζένγκις Χαν «μεγάλο» ή, αντίθετα, τον Ταμερλάνο στερούμενο «μεγαλείου» δεν μας βοηθάει να καταλάβουμε πώς κατέκτησαν και πώς άσκησαν την εξουσία τους.

Ίσως είναι καλύτερο, όταν αξιολογούμε το μακρινό παρελθόν, να αφήνουμε την ηθική έξω από την εξίσωση. Η ηθική ως κριτήριο αξιολόγησης ξεθω-

ριάζει με το πέρασμα του χρόνου, μέχρι να χαθεί εντελώς. Ίσως αυτό δεν θα έπρεπε να συμβαίνει· αλλά έτσι γίνεται. Ελάχιστοι δίνουν σημασία στην κλίμακα της καταστροφής που άφησε πίσω του ένας κατακτητής αιώνες πριν. Ισχύει όμως αυτό και στη σύγχρονη εποχή; Η σύγχρονη πολιτική εξουσία απαιτεί απαρεγκλίτως ηθικές επιλογές και ιδεολογικές θέσεις, που είτε θα τις βρούμε αποκρουστικές, είτε θα τις θαυμάσουμε. Ποια βαθμίδα ηθικής καταισχύνης είναι αρκετή για να στερήσουμε τον χαρακτηρισμό «μεγάλος» από έναν ηγέτη; Είναι δίκαιο να πούμε ότι ο Χίτλερ είναι ο πιο μισητός πολιτικός της σύγχρονης Ιστορίας. Κανείς δεν θα τολμούσε να χαρακτηρίσει τον κύριο αυτουργό ενός παγκόσμιου πολέμου, του Ολοκαυτώματος και της καταστροφής της ίδιας του της χώρας «μεγάλο». Κι όμως, κάποιοι έχουν αντιπροτείνει ότι μπορούμε να τον δούμε υπό τον όρο του «αρνητικού μεγαλείου».²⁰ Σύμφωνα με την έννοια αυτή, η ηθική αποστροφή βαραίνει λιγότερο απ' ό,τι η αναγνώριση του τεράστιου (αν και καταστροφικού) αντίκτυπου και της αδιαμφισβήτητης ιστορικής σημασίας του. Αφήνοντας κατά μέρος το γεγονός ότι μοιάζει να αποτελεί μια άρρητη (ακόμα και ακούσια) εκ των υστέρων υπεράσπιση των πεπραγμένων του, βλέπουμε ξανά πόσο κούφια είναι η έννοια του ιστορικού «μεγαλείου». Ακόμα και αν μπορούσαμε να το ορίσουμε επαρκώς, ερμηνεύει την ιστορική αλλαγή με γνώμονα μόνο τις πράξεις ενός ατόμου. Αποτελεί μια προσωποποίηση της Ιστορίας με πολύ περιορισμένη επεξηγηματική δύναμη, εκτός και αν την εντάξουμε σε ένα ευρύτερο αιτιώδες πλαίσιο.

Υπάρχει μία ακόμα δυσκολία στον ορισμό του πολιτικού «μεγαλείου». Ο όρος, πέρα από ασαφής, είναι επίσης ευαίσθητος στη μεταβολή των αξιών μας. Στον δυτικό κόσμο κανένας σύγχρονος πολιτικός ηγέτης δεν χαρακτηρίζεται «μεγάλος» συχνότερα από τον σερ Γουίνστον Τσώρτσιλ.²¹ Η εξουσία που άσκησε κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο θεωρείται δικαιολογημένα ότι συνέβαλε καθοριστικά στον θρίαμβο των Δυτικών Συμμάχων και στην επικράτηση της ελευθερίας επί της τυραννίας στον δυτικό κόσμο. Οι αξιώσεις όμως σχετικά με το «μεγαλείο» του έρχονται σε αντιπαράθεση με το αναντίρρητο γεγονός ότι οι απόψεις του για τη φυλή και την αποικιακή αυτοκρατορία της χώρας του θεωρούνται πια απαράδεκτες – σε βαθμό που το άγαλμά του στο Γουέστμινστερ χρειάστηκε να προστατευτεί κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων του κινήματος Black Lives Matter, το οποίο θεωρεί τον Τσώρτσιλ ρατσιστή και ιμπεριαλιστή. Οι απόψεις του για την υπεροχή των λευκών έναντι του ιθαγενούς πληθυσμού των βρετανικών αποικιών ήταν πολύ διαδεδομένες στην άρχουσα τάξη της εποχής (και σε πολλούς ακόμα πέρα από αυτήν). Έκανε πολλά σχόλια που στις μέρες μας θα θεωρούνταν φρικτά, αν και τότε ήταν κοινός τόπος. (Οι κατηγορίες, από την άλλη, πως ήταν υπεύθυνος για τον τρομερό λιμό της Βεγγάλης το 1943-44 είναι άστοχες. Ακόμα και αν μπορεί κανείς να πει ότι έπρεπε να είχε κάνει περισσότερα για να απαλύνει τον αντίκτυπό του, οι στρατιωτικές

προτεραιότητες της ναυτιλίας καταμεσής ενός παγκόσμιου πολέμου επέβαλλαν ξεκάθαρα όρια στο τι ήταν εφικτό να γίνει.)²² Οι θέσεις του ως προς τη φυλή ακούγονται αποκρουστικές στις ύστερες γενιές, όπως και η θέση του υπέρ της ευγονικής. (Σε αντίθεση πάντως με πολλούς συγχρόνους του, στήριξε αταλάντευτα τους Εβραίους, τάχθηκε υπέρ της Διακήρυξης Μπάλφουρ για να αποκτήσουν τη δική τους πατρίδα, και δεν υπήρξε ποτέ αντισημίτης.) Τίποτε από αυτά δεν μειώνει την αξία των επιτευγμάτων του Τσώρτσιλ. Εγείρουν όμως ηθικά ζητήματα που πρέπει να ληφθούν υπόψη και να αξιολογηθούν αντικειμενικά προκειμένου να αποφανθεί κανείς περί του «μεγαλείου» του.

Είναι κατά τη γνώμη μου καλύτερο να αφήσουμε πίσω μας την αναζήτηση του «μεγαλείου» στους πολιτικούς ηγέτες. Το ζήτημα δεν είναι κατά πόσον ένας ηγέτης ήταν ή δεν ήταν «μεγάλος» σύμφωνα με κάποιον νεφελώδη ορισμό. Πρέπει, απεναντίας, να εστιάσουμε στον ιστορικό αντίκτυπο και στην παρακαταθήκη που άφησε πίσω του. Έτσι θα αποφύγουμε τις ηθικές κρίσεις, όπως αν ο ηγέτης πρέπει να επιδιώκει το κοινό καλό, ή αν είναι δυνατόν κάποιος να διαθέτει «αρνητικό μεγαλείο» (παρότι η γλώσσα που θα επιλέξει να χρησιμοποιήσει ο ιστορικός έχει αναπόφευκτα και κάποιες ηθικές αποχρώσεις). Το ερώτημα βέβαια για τον ρόλο που παίζει το άτομο στην Ιστορία παραμένει ανοιχτό.

Ο λόγος για τον οποίο κάποιοι άνθρωποι ξεχωρίζουν από το πλήθος, αποκτούν εξουσία και καταφέρνουν να την ασκήσουν και να επιφέρουν πολιτικές αλλαγές έχει σαφώς σχέση με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους, με τα προτερήματα του χαρακτήρα τους και τις ικανότητές τους. Συνηθίζουμε σε τέτοιες περιπτώσεις να λέμε ότι ένας τέτοιος άνθρωπος είναι «χαρισματικός». Το μόνο που σημαίνει η λέξη αυτή είναι ότι το άτομο είναι ελκυστικό ή γοητευτικό με κάποιον συνήθως αδιευκρίνιστο τρόπο. Αυτό όμως που είναι ελκυστικό ή γοητευτικό για κάποιους είναι συχνά αποκρουστικό για άλλους. Έπειτα, γιατί τα προσωπικά χαρακτηριστικά ενός ατόμου μπορεί να είναι πολιτικά ανεπιθύμητα σε κάποιες περιπτώσεις, αλλά εξαιρετικά επιθυμητά σε άλλες; Απ' αυτό προκύπτει, προφανώς, ότι πρέπει να ερευνήσουμε τις ειδικές συνθήκες ή τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες ένα άτομο γίνεται αντιληπτό ως «χαρισματικό», και πώς οι συνθήκες αυτές συμβάλλουν στην αποτελεσματικότητα του ατόμου στην πολιτική.

Ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποίησε ο Γερμανός κοινωνιολόγος Μαξ Βέμπερ (1864-1920) την έννοια του «χαρίσματος» είναι χρήσιμος γιατί συνδέει τον ρόλο του ατόμου με το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο στο οποίο αναδείχθηκε η προσωπικότητά του. Όταν χρησιμοποιεί τη λέξη «χάρισμα», ο Βέμπερ δεν εννοεί ότι το άτομο διαθέτει απαραίτητα ιδιαίτερες αρετές που το καθιστούν αντικειμενικά «χαρισματικό», ακόμα και αν κάποιοι πολιτικοί ηγέτες είναι σαφώς προικισμένοι με ιδιαίτερες ικανότητες, όπως, φέρ' ειπείν, το δημόσιο λέγειν ή κάποιες ενδιαφέρουσες και ελκυστικές αρετές. Ο Βέμπερ έδινε

μεγαλύτερη έμφαση στο πώς αντιλαμβάνεται τις ιδιαίτερες αρετές ενός ηγέτη ένα ρεύμα ακολούθων που πιστεύουν σε αυτόν (η λεγόμενη «χαρισματική κοινότητα»). Κατ' αυτή την έννοια οι «ακόλουθοι» δημιουργούν το «χάρισμα» που εντοπίζουν στον «εκλεκτό» τους – διακρίνουν σε αυτόν ηρωισμό ή μεγαλείο· ένα «κάλεσμα» (ή ιδεολογικό μήνυμα), το οποίο βρίσκουν ελκυστικό.²³ Στη σύγχρονη πολιτική το «χάρισμα» μπορεί και συνήθως πράγματι κατασκευάζεται και διαιώνίζεται από τα μέσα ενημέρωσης που βρίσκονται υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης και από τα μαζικά κόμματα – οπότε αυτό που αντιλαμβανόμαστε ως «χάρισμα» είναι σε μεγάλο βαθμό το τεχνητό προϊόν της «προώθησης» του ατόμου από ένα πολιτικό κίνημα, από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ή και από αποκάλυπτη προπαγάνδα. Οι δικτάτορες αφιερώνουν πολύ χρόνο και κόπο στη δημιουργία ενός προσωποκεντρικού κινήματος το οποίο, μαζί με τους ισχυρούς μηχανισμούς καταστολής, χρησιμεύει για να σταθεροποιήσει και να διατηρήσει την εξουσία τους.²⁴ Η μαζική λατρεία του ηγέτη στα δικτατορικά καθεστώτα είναι ένα τεχνητό δημιούργημα, όχι μια γνήσια απεικόνιση των προσωπικών αρετών του.

Οι «χαρισματικές» προσωπικότητες μπορούν, φυσικά, να χάσουν την αύρα που τις περιβάλλει τόσο εύκολα όσο την απέκτησαν, συνήθως όταν αποτυγχάνουν –ενίοτε καταστροφικά– και όταν δεν καταφέρνουν να εκπληρώσουν τις προσδοκίες που έχουν δημιουργήσει. Υπάρχουν προφανείς εξαιρέσεις στον ισχυρισμό του Βρετανού συντηρητικού πολιτικού Ίνοχ Πάουελ ότι «όλες οι πολιτικές καριέρες καταλήγουν να αποτύχουν», αλλά η κλίμακα της αποτυχίας των πολιτικών αρχηγών που κάποτε θεωρήθηκαν ξεχωριστοί και στη συνέχεια αποδείχθηκαν απογοητευτικοί αποτελεί άλλη μία απόδειξη του παροδικού ρόλου του ατόμου, και των πέρα από τον έλεγχό του δυνάμεων που ορίζουν το περιθώριο δράσης του και τη φύση της ιστορικής αλλαγής. Κάθε αξιολόγηση του ρόλου του ατόμου στη «δημιουργία της Ιστορίας» επομένως πρέπει να ξεκινήσει από την εξέταση όχι μόνο της προσωπικότητας, αλλά και των συνθηκών που διαμόρφωσαν τη συνεισφορά αυτού του ατόμου.

Μία ενδεχομένως χρήσιμη τέτοια προσέγγιση –που έρχεται σε απόλυτη αντιδιαστολή με τη θεωρία του «μεγάλου άντρα»– είναι αυτή που παρουσιάζει ο Καρλ Μαρξ στις πρώτες γραμμές του σύντομου βιβλίου του *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, το οποίο έγραψε στις αρχές του 1852. Ίδου το πασίγνωστο απόφθεγμα: «Οι άνθρωποι δημιουργούν τη δική τους ιστορία, όχι όμως όπως τους αρέσει, σε συνθήκες που επιλέγουν οι ίδιοι, αλλά σε αυτές που συναντούν άμεσα, που είναι δεδομένες και τους έχουν κληροδοτηθεί».²⁵ Δεν χρειάζεται να είναι κανείς μαρξιστής (κι εγώ δεν υπήρξα ποτέ) για να αντιληφθεί τι σημαίνει αυτό για την ερμηνεία της ιστορικής αλλαγής. Αντί να εξετάσει κάποιο δήθεν ιστορικό «μεγαλείο», ο Μαρξ προσπάθησε να εξηγήσει πώς μια προσωπικότητα ανύπαρκτη, ένας παλιάτσος

(όπως έβλεπε τον Λουδοβίκο Βοναπάρτη, τον Ναπολέοντα Γ΄), κατάφερε να αποκτήσει δικτατορικές εξουσίες με το πραξικόπημα του Δεκεμβρίου του 1851. Εντόπισε την απάντηση στο γεγονός ότι καμία κοινωνική τάξη εκείνης της εποχής δεν κατάφερε να επιβληθεί στη γαλλική κοινωνία – συγκυρία, κατά την άποψη του Μαρξ, ασυνήθιστη και αναπόφευκτα παροδική. Οι εργάτες είχαν κατατροπωθεί στην επανάσταση του 1848 και η αστική τάξη ήταν διχασμένη και πολιτικά αδύναμη. Η ανημποριά τόσο του προλεταριάτου όσο και της αστικής τάξης επέτρεψε στον Λουδοβίκο Βοναπάρτη, άνθρωπο που ο Μαρξ περιγράφει καυστικά ως «σοβαρό γελωτοποιό» που είχε ακολουθήσει την «τυχοδιωκτική καριέρα ενός περιπλανώμενου αλήτη»,²⁶ να κατακτήσει την εκτελεστική εξουσία του κράτους και να δωροδοκήσει, να εξαπατήσει και γενικά να χειραγωγήσει το προλεταριάτο των τρωγλών και τους μικροϊδιοκτήτες χωρικούς ώστε να στηρίξουν τη δικτατορία του.

Το περιθώριο άσκησης της προσωπικής εξουσίας του ορίστηκε κι αυτό από την ισορροπία των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που δημιούργησαν τις συνθήκες υπό τις οποίες κατέλαβε την εξουσία. Ο Λουδοβίκος Ναπολέων απέκτησε έτσι μια «σχετική αυτονομία» από τις ταξικές δυνάμεις: για μια περίοδο μπόρεσε να δράσει χωρίς κανέναν περιορισμό από αυτές. Δεν είναι απαραίτητο να συγκρατήσουμε αυτή την ερμηνεία της ταξικής ισορροπίας. Η έμφαση όμως που έδωσε ο Μαρξ στις δομικές προϋπάρχουσες συνθήκες τονίζει τη δυνατότητα ενός ηγέτη να εκμεταλλευτεί μια κρίση, και την αναστάτωση από τις μοναδικές συγκυρίες, για να αποκτήσει άπλετο χώρο για την άσκηση της προσωπικής – συχνά τυραννικής – εξουσίας του. Πιο γενικά, λειτουργεί διορθωτικά στην υπερβολική έμφαση που δίνεται συνήθως στον ανεμπόδιστο ρόλο του ατόμου που πραγματοποιεί ιστορικές αλλαγές. Ξεκινώντας κατά κάποιο τρόπο «ανάποδα», τονίζοντας δηλαδή το πλαίσιο και τις συνθήκες αντί για την προσωπικότητα και τα ατομικά επιτεύγματα, ενθαρρύνει μια ανάλυση που δεν απορρίπτει τον ρόλο του ατόμου, αλλά κοιτάζει πρώτα να εξετάσει τις συνθήκες μέσα στις οποίες το άτομο μπόρεσε να παίξει τον ρόλο του. Αυτή ήταν η βάση της ενδιαφέρουσας και διεισδυτικής ανάλυσης της σύγχρονης πολιτικής ηγεσίας από τον πολιτικό επιστήμονα Άρτσι Μπράουν, το σημείο εκκίνησης του οποίου ήταν ότι «οι απανταχού ηγέτες λειτουργούν μέσα σε μια ιστορικά διαμορφωμένη πολιτική κουλτούρα», παρατηρώντας ότι υπάρχουν, ιδίως στις δημοκρατίες, «πολλοί περιορισμοί για τον ανώτατο ηγέτη, παρότι τείνουμε πια να δίνουμε υπέρμετρη προσοχή στο άτομο που βρίσκεται στην κορυφή της πυραμίδας».²⁷

Προσωπικότητα βέβαια έχουν όλοι – μια συλλογή από στοιχεία του χαρακτήρα που διαμορφώνονται από τη βρεφική ακόμα ηλικία και επηρεάζονται από την ανατροφή, τη μόρφωση, τις ευκαιρίες που εμφανίζονται στη ζωή και το κοινωνικό περιβάλλον –, αλλά δεν διαθέτει κάθε προσωπικότητα χαρακτηριστικά που να συνάδουν με την ηγεσία, είτε στην πολιτική είτε στις επιχειρήσεις

είτε σε άλλους τομείς της ζωής. Οι ψυχολογικές μελέτες πάνω στους τύπους της προσωπικότητας και στις ηγετικές αρετές που τόσο εκτιμούνται στους επιχειρηματικούς κύκλους δεν είναι το ίδιο χρήσιμες όταν μιλάμε για πολιτική ηγεσία. Η αξιοπιστία, το αίσθημα ευθύνης, το ανοιχτό μυαλό, η συναισθηματική σταθερότητα, η κοινωνικότητα, η εργατικότητα, η φιλική διάθεση, η ψυχραιμία υπό πίεση και η προθυμία συνεργασίας είναι, θεωρητικά τουλάχιστον, αναμφίβολα θετικές αρετές για έναν επιτυχημένο επιχειρηματία.²⁸ Μπορούμε όμως εύκολα να σκεφτούμε παραδείγματα πολιτικών ηγετών που δεν διαθέτουν τέτοιες αρετές, ή και τις θεωρούν άχρηστες, αλλά ήταν (και εξακολουθούν να είναι ακόμα και στον σύγχρονο κόσμο) εξαιρετικά αποτελεσματικοί – έστω και για μικρό χρονικό διάστημα.

Οι συνθήκες υπό τις οποίες ένας δεδομένος τύπος προσωπικότητας μπορεί να φανεί αποτελεσματικός ως πολιτικός ηγέτης ποικίλλουν τόσο πολύ, που είναι δύσκολο να προβούμε σε γενικεύσεις. Αυτό που λειτουργεί σε μια σταθερή δημοκρατία μπορεί να αποδειχθεί απολύτως άχρηστο στην πολιτική αναστάτωση που θα προκαλέσει μια μεγάλη κρίση. Ένας δικτάτορας μπορεί κάλλιστα να διαθέτει προσωπικά χαρακτηριστικά που να είναι αποκρουστικά στον λαό σε μια ευημερούσα, πλουραλιστική κοινωνία, αλλά να θεωρηθούν πολύτιμα σε περιόδους κρίσης όπως αυτές που συχνά φέρνουν δικτάτορες στην εξουσία. Είναι αδύνατον, για παράδειγμα, να κατανοήσουμε τον Χίτλερ χωρίς να λάβουμε υπόψη τον ασύλληπτο, αβάσταχτο αντίκτυπο που είχαν ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος και η Μεγάλη Ύφεση στη γερμανική κοινωνία. Η «αποτελεσματικότητα» μπορεί να αποδειχθεί βραχύβια και τελικά να οδηγήσει στην καταστροφή, αλλά μπορεί να υπάρξει έστω και για λίγο και να έχει τεράστιες επιπτώσεις. Οι συνθήκες καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τον αντίκτυπο ενός συγκεκριμένου τύπου προσωπικότητας.

Οι συνθήκες καθορίζουν επίσης τον τύπο εξουσίας που θα ασκηθεί. Ακολουθώντας το μοντέλο σκέψης του Μάικλ Μαν, μπορούμε να καταλήξουμε σε τέσσερις χωριστές αλλά αλληλένδετες μεταξύ τους πηγές εξουσίας: την ιδεολογική, την οικονομική, τη στρατιωτική και την πολιτική.²⁹ Οι συγκυρίες θα ορίσουν ποια έχει τις περισσότερες πιθανότητες να επικρατήσει ανά πάσα στιγμή. Ένας συγκεκριμένος τύπος προσωπικότητας έχει πιθανότητες να ξεπροβάλλει, να αποκτήσει ρεύμα και να κερδίσει θεσμική υποστήριξη ανάλογα με τις συνθήκες και τους δεδομένους συσχετισμούς δύναμης. Για παράδειγμα, άλλες ηγετικές αρετές είχαν ιστορική ζήτηση σε περιόδους κατά τις οποίες μια θεσμοθετημένη ιδεολογία παρέμενε σε μεγάλο βαθμό αδιαμφισβήτητη, και άλλες σε περιστάσεις κατά τις οποίες επικρατούσε αστάθεια, πολιτική κρίση ή πόλεμος.

Όταν υπάρχει ειρήνη, όταν η ευημερία αυξάνεται και εξαπλώνεται, όταν θεμελιώδεις αξίες όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι ατομικές ελευθερίες, η

πλουραλιστική δημοκρατία, το κράτος δικαίου, ο διαχωρισμός των εξουσιών και μια καπιταλιστική οικονομία που δεν βρίσκεται σε κρίση γίνονται γενικά αποδεκτές ως βάση για μια σταθερή και πολιτισμένη κοινωνία, το πιο πιθανό είναι ότι ο ηγέτης θα αποδεχθεί τους θεσμικούς περιορισμούς στη δράση του και δεν θα επιχειρήσει να αλλάξει το ίδιο το πολιτικό σύστημα. Αυτές ήταν οι συνθήκες που σε γενικές γραμμές κυριάρχησαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και μέχρι πρόσφατα στη δυτική Ευρώπη και στις ΗΠΑ. Καθώς όμως η ανάδυση νέων γεωπολιτικών εντάσεων και οικονομικών κρίσεων άρχισαν να ξεγυμνώνουν τα σαθρά θεμέλια της εντατικοποιημένης παγκοσμιοποίησης, ένα διαφορετικό είδος λαϊκιστικής ηγεσίας (με επιτομή τον Ντόναλντ Τραμπ στις ΗΠΑ και, σε πολύ μικρότερο βαθμό, τον Μπόρις Τζόνσον στη Βρετανία) βρήκε, έστω και προσωρινά, πρόσφορο έδαφος να φυτρώσει.

Σε πολιτικά συστήματα που ταλαντεύονται ή περνούν κρίση, όπως αυτά που υπήρξαν μεταξύ των δύο πολέμων σε πολλά τμήματα της Ευρώπης, υπάρχουν περισσότερες πιθανότητες να αποκτήσει φήμη και εξουσία ένας διαφορετικός τύπος προσωπικότητας, που θα είναι έτοιμος και πρόθυμος να προτείνει και να επιδιώξει ριζικές αλλαγές με ευρεία χρήση βίας. Κατά τη διάρκεια των δύο παγκόσμιων πολέμων, οι στρατιωτικοί στόχοι και προτεραιότητες ήταν προφανώς οι σημαντικότεροι παράγοντες. Για ένα σύντομο αλλά άκρως καταστροφικό διάστημα η στρατιωτική ισχύς ξεπερνούσε κάθε άλλη πηγή εξουσίας. Σε τέτοιες συνθήκες ακόμα και δικτάτορες όπως ο Χίτλερ, ο Μουσολίνι και ο Στάλιν έγιναν σε μεγάλο βαθμό έρμια των απαιτήσεων και των περιορισμών της. Οι στρατιωτικοί ηγέτες, με διαφορετικές αρετές απ' αυτές που διέκριναν τους πολιτικούς, άσκησαν αναγκαστικά κι αυτοί εξουσία, παρότι η αυτονομία τους από την πολιτική ηγεσία ήταν μόνο σχετική.

Σύμφωνα με τον Μαξ Βέμπερ, προσωπική εξουσία είναι η ικανότητα του ηγέτη να επιβάλλει τη θέλησή του παρά την όποια αντίσταση.³⁰ Στις πλουραλιστικές, φιλελεύθερες δημοκρατίες η θέληση αυτή εκφράζεται συνήθως ως η συναινετική απόφαση ενός υπουργικού συμβουλίου ή άλλου κυβερνητικού μηχανισμού, και η εξουσία επιβάλλεται σε ολόκληρη την κοινωνία μέσω ενός δικτύου θεσμών, δομών και οργανισμών. Η αντιπολίτευση σε γενικές γραμμές διεξάγεται στο πλαίσιο ενός κοινοβουλίου ή μιας εθνοσυνέλευσης, μέσα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, ενίοτε μέσα από λαϊκές διαδηλώσεις, και μέσα στον ίδιο τον κυβερνητικό μηχανισμό. Η αντιπολίτευση όμως αυτή, όσο στεντόρεια ή παθιασμένη κι αν είναι η φωνή της, εκφράζεται μέσω ενός συστήματος που βασίζεται στη συναίνεση, και ο αρχηγός της κυβέρνησης μπορεί συνήθως να επιβάλει τη βούλησή του διαμέσου ενός θεσμικού πλαισίου που διαπερνά την κοινωνία. Έτσι, η εξουσία, σύμφωνα με τον Μάικλ Μαν, μπορεί να οριστεί ως «εξουσία υποδομής». Είναι η εξουσία που ασκείται διαμέσου του κράτους.

Η αντίθετη έκφανση της εξουσίας, η οποία εφαρμόζεται στις δικτατορίες,

είναι αυτή που ο Μαν αποκαλεί «δεσποτική εξουσία», ή εξουσία επί του κράτους. Σε αυτή την περίπτωση η εξουσία ασκείται άμεσα, από μια αυταρχική ηγεσία που απαιτεί και αναμένει απόλυτη υπακοή στις άνωθεν εντολές (που υποστηρίζονται με μεγάλο βαθμό εξαναγκασμού).³¹ Η αντιπολίτευση καταπνίγεται, η κοινή γνώμη χειραγωγείται, και η βούληση του ηγέτη είναι πιο άμεσα και φανερά κρίσιμη για την άσκηση της εξουσίας. Ακόμα και έτσι όμως, η δεσποτική εξουσία δεν είναι εντελώς ανεξάρτητη από την εξουσία υποδομής. Ο ηγέτης χρειάζεται στιβαρή υποστήριξη από θεσμούς όπως ο στρατός, οι υπηρεσίες ασφαλείας, η αστυνομία, η δικαιοσύνη, και το οπλοστάσιο των κομματικών οργανισμών. Ακόμα και όταν η προσωπική εξουσία του ηγέτη εξασθενήσει, όπως συνέβη στον Χίτλερ τους τελευταίους μήνες του πολέμου, οι μηχανισμοί στήριξης που τον πλαισιώνουν μπορούν να τον διατηρήσουν ισχυρό. Το ζήτημα της προσωπικότητας και της εξουσίας ξεπερνά επομένως τα όρια της βιογραφίας, της ψυχολογικής προδιάθεσης και των προσωπικών χαρακτηριστικών του ηγέτη και φτάνει μέχρι τις συνθήκες που οριοθετούν την ηγεσία του.

Στη συνέχεια του βιβλίου θα εξετάσουμε την ιστορία του 20ού αιώνα της Ευρώπης μέσα από το πρίσμα μερικών από τις πιο ξεχωριστές –με την καλή ή, συχνά, την κακή έννοια– πολιτικές φυσιογνωμίες του αιώνα, καθεμία από τις οποίες χρημάτισε αρχηγός κράτους ή κυβέρνησης. Έχω περιορίσει την αξιολόγηση σε περιπτώσιολογικές μελέτες μιας σειράς επιλεγμένων Ευρωπαίων πολιτικών ηγετών, ο αντίκτυπος των οποίων υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός και, κυρίως, ξεπέρασε τα σύνορα της χώρας τους. Μπορούμε εύκολα να σκεφτούμε και άλλους. Ύστερα από πολλή σκέψη όμως αποφάσισα να παραβλέψω κάποιους Ευρωπαίους ηγέτες –τον Βίλι Μπραντ και τον Φρανσουά Μιτεράν, για παράδειγμα–, παρότι υπήρχαν πολλοί λόγοι για να τους συμπεριλάβω. Ίσως να αποτέλεσαν μέρος μιας διαφορετικής κάστας πολιτικών ηγετών, σοσιαλδημοκρατών ή φιλελεύθερων διαφόρων τάσεων, που συνέβαλαν σημαντικά, κυρίως στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, στην πρόοδο της κοινωνικής δικαιοσύνης και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η έμφαση όμως που δίνω στις συνθήκες κρίσης, στον τύπο ηγέτη που αυτές παράγουν και στον ρόλο που παίζει το άτομο στις κρίσιμες συγκυρίες που επιφέρουν ιστορική αλλαγή κατευθύνει αναπόφευκτα –και ίσως εσφαλμένα– την προσοχή μου μακριά από αυτό τον τύπο ηγέτη. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν ελάχιστοι λόγοι να μη συμπεριλάβω στη μελέτη μου τους ηγέτες που εντέλει συμπεριείλαβα. Η σημασία τους μου φαίνεται αυταπόδεικτη.

Θα μπορούσα εξίσου εύκολα να είχα διευρύνει το πεδίο ώστε να συμπεριλάβω και μη Ευρωπαίους ηγέτες –κυρίως Αμερικανούς προέδρους, από τον Γούντροου Γουίλσον μέχρι τον Μπιλ Κλίντον, αλλά και άλλες φυσιογνωμίες παγκόσμιου

βεληνεκούς, όπως ο Μάο και ο Αγιατολάχ Χομείνι–, οι ενέργειες των οποίων συνέβαλαν σημαντικά, έστω και έμμεσα, στη διαμόρφωση του 20ού αιώνα της Ευρώπης. Ο Φράνκλιν Ντελάνο Ρούζβελτ, μια τόσο ενδιαφέρουσα προσωπικότητα και ένας αδιαμφισβήτητα σημαντικός Αμερικανός πρόεδρος, ήταν αυτός που μου προξένησε τις περισσότερες σκέψεις. Ο ρόλος που διαδραμάτισε, πέραν της αμερικανικής, στην ευρωπαϊκή ιστορία κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο δεν μπορεί να υποτιμηθεί. Η συμπερίληψη ωστόσο έστω και ενός μη Ευρωπαίου ηγέτη θα άνοιγε το κουτί της Πανδώρας: γιατί να σταματήσω εκεί; Έτσι όμως το πεδίο της έρευνας θα διευρυνόταν σε πολιτικά συστήματα, και στον ρόλο που παίζει το άτομο σε αυτά, έξω από τα όρια της ευρωπαϊκής ηπείρου. Σε μια τέτοια περίπτωση θα έπρεπε να λάβουμε υπόψη την εσωτερική πολιτική κατάσταση άλλων χωρών, που διαμόρφωσε μεν τον χαρακτήρα του ηγέτη, αλλά επηρέασε ελάχιστα ή και καθόλου την Ευρώπη, οπότε θα ξεπερνούσαμε κατά πολύ τα όρια του τι είναι δυνατόν να μελετήσουμε στο παρόν.

Επίσης, δεν ήθελα να ασχοληθώ με άτομα, όσο σημαντικά κι αν ήταν, που άφησαν το στίγμα τους στην πολιτική –στην αντιπολίτευση, ή σε κινήματα διαμαρτυρίας και αντίστασης–, αλλά δεν έγιναν αρχηγοί κρατών. Για τους ίδιους λόγους απέκλεισα τον Ζαν Μονέ και τον Ρομπέρ Σουμάν· κανείς από τους δύο δεν έγινε αρχηγός κυβέρνησης, αλλά ήταν οι αρχιτέκτονες του οργανισμού που σταδιακά μετατράπηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σαφώς μία από τις σημαντικότερες εξελίξεις του 20ού αιώνα – αν και εγχείρημα βασισμένο στη συνεργασία, όχι στην ατομική δημιουργικότητα. Πέρα από τη σφαίρα της πολιτικής, είναι εξίσου εύκολο να σκεφτούμε ονόματα που άφησαν εποχή στις τέχνες, στην επιστήμη, στην ιατρική, στις επιχειρήσεις, στην οικονομία, και σε πολλούς άλλους τομείς. Το παρόν βιβλίο όμως δεν αφορά τέτοιες προσωπικότητες.

Και οι δώδεκα ωστόσο Ευρωπαίοι ηγέτες που συμπεριέλαβα επηρέασαν εξόφθαλμα τον τρόπο με τον οποίο εκτυλίχθηκε η ευρωπαϊκή ιστορία τον 20ό αιώνα. Οι περισσότεροι μάλιστα σε μια περίοδο κατά την οποία η χώρα τους περνούσε κρίση. Ο Λένιν αναδύθηκε από την κρίση του τσαρικού καθεστώτος στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Η κρίση του οδυνηρού εμφύλιου πολέμου που ακολούθησε την επανάσταση των Μπολσεβίκων και το κενό εξουσίας που άφησε πίσω του ο Λένιν δημιούργησαν τις συνθήκες υπό τις οποίες επικράτησε ο Στάλιν. Ο Μουσολίνι εκμεταλλεύτηκε τη μεταπολεμική πολιτική κρίση στην Ιταλία. Παρότι μεσολάβησε πάνω από μία δεκαετία, τα ανεπούλωτα τραύματα που προκάλεσε ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος έθεσαν τη βάση για την κατάκτηση της εξουσίας από τον Χίτλερ, σε συνθήκες βαθιάς κοινωνικοπολιτικής κρίσης, οι οποίες οδήγησαν στην καταστροφή της γερμανικής δημοκρατίας κατά τη Μεγάλη Ύφεση των αρχών της δεκαετίας του 1930. Ο Φράνκο κατέκτησε την εξουσία ως θριαμβευτής στον βάρβαρο εμφύλιο πόλεμο μιας χώρας που έπεφτε

από τη μια κρίση στην άλλη. Ο Τσώρτσιλ διορίστηκε πρωθυπουργός στη βαθιά πολιτική κρίση της Βρετανίας, ενώ οι γερμανικές στρατιές είχαν κατακλύσει μεγάλο μέρος της δυτικής Ευρώπης. Η ισχύς του Ντε Γκωλ προήλθε από δύο ξεχωριστές κρίσεις – της ηττημένης και κατακτημένης Γαλλίας και, αργότερα, του πολέμου στην Αλγερία. Ο Τίτο εξασφάλισε την εξουσία επειδή ηγήθηκε της αντίστασης στην πολύπλευρη κρίση της σπαραγμένης από τον πόλεμο και κατακτημένης Γιουγκοσλαβίας. Ο Γκορμπατσόφ εξελέγη γενικός γραμματέας του Σοβιετικού Κομμουνιστικού Κόμματος καθώς η Σοβιετική Ένωση ερχόταν αντιμέτωπη με τη βαθιά κρίση του αποτυχημένου οικονομικού και πολιτικού της συστήματος.

Οι κρίσεις παρήγαγαν μοναδικούς ηγέτες και στις μεταπολεμικές δημοκρατίες. Η ηγεσία του Αντενάουερ χαρακτηρίστηκε από την κρίσιμη κατάσταση στην οποία βρισκόταν η κατεστραμμένη και κατακτημένη Γερμανία μετά το 1945, και από τις οξείες πιέσεις και τους κινδύνους του Ψυχρού Πολέμου. Η Θάτσερ άσκησε την εξουσία στο πλαίσιο της οικονομικής και, από κάποιες πλευρές, πολιτισμικής κρίσης που έπληξε τη Βρετανία τη δεκαετία του 1970.

Η δωδέκατη και τελευταία περίπτωση που επέλεξε είναι η μόνη που δεν προήλθε από κάποια εθνική κρίση. Ο Χέλμουτ Κολ εξελέγη καγκελάριος της Δυτικής Γερμανίας στον απόηχο των οικονομικών δυσκολιών που ακολούθησαν τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση του 1979 –η πρώτη σημειώθηκε το 1973–, αλλά σε συνθήκες ευμάρειας και πολιτικής σταθερότητας. Υπηρετούσε ήδη ως καγκελάριος –και μάλιστα όχι ιδιαίτερα επιτυχημένος σε σύγκριση με τους προκατόχους του, Χέλμουτ Σμιτ και Βίλι Μπραντ– επί επτά χρόνια, πριν βρεθεί αντιμέτωπος με μια κρίση που θα μπορούσε κάλλιστα να χαρακτηριστεί «καλοήθης», καθώς το τέλος του Ψυχρού Πολέμου μετέτρεψε τη γερμανική επανένωση σε στόχο εφικτό και πραγματοποιήσιμο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο όμως ο Κολ αναδείχθηκε επίσης σε σημαντική ευρωπαϊκή φυσιογνωμία του 20ού αιώνα.

Αυτοί είναι όλοι κι όλοι οι πολιτικοί που αποφάσισα να συμπεριλάβω.

Οι περιπτωσιολογικές μελέτες που ακολουθούν θα προσπαθήσουν να επαληθεύσουν μία σειρά από γενικές προτάσεις:

Το άτομο διαθέτει μεγαλύτερο περιθώριο να προκαλέσει αντίκτυπο κατά τη διάρκεια ή αμέσως μετά από μια τεράστια πολιτική αναστάτωση, κατά την οποία οι υπάρχουσες δομές της εξουσίας παρέλυσαν ή καταστράφηκαν.

Η προσήλωση του ατόμου στην επιδίωξη σαφώς καθορισμένων στόχων και η ιδεολογική αδιαλλαξία, σε συνδυασμό με την ικανότητα στρατηγικών ελιγμών, μπορούν να του επιτρέψουν να ξεχωρίσει και να αποκτήσει ρεύμα.

Η άσκηση και τα όρια της προσωπικής εξουσίας εξαρτώνται κυρίως από τις περιστάσεις της κατάκτησης της εξουσίας και από τις πρώτες φάσεις της παγίωσής της.

Η συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια ενός ατόμου αυξάνει τον αντίκτυπο που μπορεί να προκαλέσει – συχνά με αρνητικές, και ενίοτε καταστροφικές, συνέπειες.³²

Ο πόλεμος υποβάλλει ακόμα και τους ισχυρότερους πολιτικούς ηγέτες στους περιορισμούς της στρατιωτικής ισχύος.

Η ισχύς και το περιθώριο ελιγμών που διαθέτει ο κάθε ηγέτης εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τη θεσμική βάση και την ισχύ της υποστήριξης που του παρέχουν κυρίως οι δευτερεύουσες προσωπικότητες της εξουσίας, αλλά επίσης και το ευρύτερο κοινό.

Η δημοκρατική διακυβέρνηση αποτελεί το μεγαλύτερο εμπόδιο στην ελευθερία δράσης του ατόμου και στο περιθώριο που διαθέτει για να επιφέρει ιστορικές αλλαγές.

Δεν υπάρχει κάποια μαθηματική φόρμουλα για να σταθμίσουμε τους προσωπικούς και τους απρόσωπους παράγοντες που οδηγούν στην ιστορική αλλαγή. Η επικέντρωση όμως σε συγκεκριμένα περιστατικά –όπως η λήψη βαρυσήμαντων ή μοιραίων αποφάσεων–, κατά τα οποία η προσωπική παρέμβαση είχε σημαντικές επιπτώσεις, μπορεί να μας βοηθήσει να αντλήσουμε γενικότερα συμπεράσματα.

Το παρόν είναι ένα βιβλίο για την ιστορική ηγεσία του 20ού αιώνα, όχι για τους σύγχρονους ηγέτες κατά το πρώτο μέρος του 21ου αιώνα. Και πάλι όμως, τα ζητήματα που θίγει σχετικά με τις συνθήκες που επηρεάζουν τον τύπο του ηγέτη που κατακτά την εξουσία, τις κυβερνητικές δομές που πλαισιώνουν την άσκηση της εξουσίας και τις περιστάσεις κατά τις οποίες η προσωπικότητα του ατόμου φτάνει να παίξει αποφασιστικό ρόλο στην ιστορική αλλαγή έχουν σημασία και στη δική μας εποχή, πέρα από εκείνη των προηγούμενων γενεών.³³